

אגדה של מבצר

למרגלות החרמון, מעל למעיין הבניאס, משקיף אל נופים מרהיבים, נמצא גן לאומי מבצר נמרוד - אתר ארכיאולוגי מתקופת ימי הביניים. סיור בשרידי המבצר מגלה את סיפור בנייתו ונפילתו - מהאיובים ועד לממלוכים. המלחמה על המבצר

המגדל היפה - דוגמה למגדל עגול מימי הביניים

כתיבה וצילום: ד"ר משה הרטל, ארכיאולוג מנחה, מרחב צפון, רשות העתיקות

על שלוחה נישאת למרגלות החרמון ומעל לבניאס נמצאים שרידי המבצר הגדול והשמור ביותר מימי הביניים בארץ ישראל. מהמקום ישנה תצפית מעולה לעבר עמק החולה וצפון הגולן, והוא שולט על הדרכים שבין דמשק לגליל ולצור. שמו הקדום של המבצר היה קלעת אלצביבה, ככל הנראה מהמילה צבי - מצוק בערבית. כיום מכנים תושבי האזור את המבצר "קלעת נמרוד", על שם הגיבור התנ"כי שיוחסה לו בניית ערים ומבצרים ברחבי המזרח הקדום, בין היתר גם בניית מגדל בבל. על פי אחת האגדות שימש המבצר כארמונו, משם יכול היה להושיט את ידו כדי לשאוב ממי הבניאס. אגדה אחרת מספרת כי אללה העניש אותו על גאוותנותו והכניס לראשו יתוש שגרם לו להשתגע, ולפי המסורת המקומית קרה המקרה בקלעת נמרוד. שמו העברי של המקום הוא מבצר נמרוד.

הצלבנים מול האיובים - תחילת בנייתו של המבצר
שרידי המבצר, ובעיקר הסיפורים והאגדות שנרקמו סביבו, משכו נוסעים וחוקרים רבים. מחקר מפורט על המבצר נערך בשנות השלושים של המאה ה-20 על ידי הצרפתי פול דשמפ שגם הכין תכנית של המבצר, המשמשת אותנו עד היום. בשנים 1993 ו-1998 חקר כותב מאמר זה את חלקו המערבי של המבצר. המחקר כלל חפירה במגדל הדרום-מערבי ובמגדל השער המערבי, וכן הכנת מדידה חדשה וניתוח ארכיטקטוני של המגדלים ושל מאגר המים הגדול. במשך שנים רבות זוהה מבצר נמרוד כמבצרו של הבניאס הנזכר רבות במקורות התקופה. החוקרים סברו כי הוא נבנה בידי הצלבנים להגנת העיר בניאס ולשמירה על הגבול המזרחי של ממלכתם מפני פלישה מוסלמית מדמשק. בשנים האחרונות התברר כי

בניאס עצמה הייתה מבוצרת, ולא הייתה זקוקה למבצר נמרוד לצורכי הגנה. ניתוח המקורות הכתובים, שפרסם פרופ' רוני אלנבלום, ראש בית הספר להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים, העלה כי המבצר אינו נזכר לפני שנת 1228 וכי למעשה הוא נבנה בידי המוסלמים כהגנה מפני פלישה צלבנית לדמשק. תאריכי הבנייה בכתובות שנמצאו במבצר, מאששים את הקביעה הזאת. הצלבנים, שנחלו בשנת 1187 תבוסה ניצחת בקרני חיטין מצבאו של צלאח א-דין אלאיובי, הצליחו אמנם לשקם את ממלכתם בראשית המאה ה"ג, אבל בגבולות מצומצמים שכללו רק את מישור החוף והגליל. שאר חלקי הארץ נשארו בשליטת האיובים, יורשי צלאח א-דין. כדי למנוע מסעי צלב נוספים החלו האיובים להרוס בשיטתיות את המבצרים הצלבניים שנפלו בידיהם. בניאס, שהייתה בשליטת הצלבנים במשך 40 שנה, לא חזרה לידיהם ונמסרה לשליטתו של אלעזיז עות'מאן, אחד הבנים הצעירים של הסולטאן אלמלך אלעדאל, אחיו ויורשו של צלאח א-דין. בשנת 1227 הגיע צבאו של הקיסר הגרמני פרידריך השני לארץ וחידש את האיום הצלבני על האיובים. האיובים, שחששו כי הצלבנים ינסו לכבוש את דמשק, בנו בתגובה את מבצר נמרוד. בשל לחץ הזמן נבנה בהתחלה מבצר קטן בחלק המזרחי והגבוה של השלוחה. אלעזיז עות'מאן בנה במהירות את מה ששימש מאוחר יותר כמגדל העוז של המבצר. כתובת המשובצת בקיר אחד המגדלים מנציחה את בניית הביצור בשנת 625 להג'רה (1227-1228). בסופו של דבר מסרו האיובים את ירושלים לידי פרידריך השני, ובעקבות כך הוסרה הסכנה

מעל סוריה ודמשק, והקיסר הגרמני עזב את הארץ בשנת 1229.

שליטת האיובים - הרחבת וחיזוק המבצר

מיד לאחר שעזב הקיסר הגרמני את הארץ החלו האיובים להרחיב ולחזק את המבצר. הכתובות שנמצאו במבצר מעידות כי המלאכה הוטלה על אלעזיז עות'מאן, מושל בניאס. המבצר הורחב לכיוון מערב, ואלו ממדיו היום. עבודות הבנייה נמשכו כשנה, והושלמו בשנת 1230. המבצר נבנה בלחץ של זמן, דבר שבא לידי ביטוי באיכות הבנייה. החלקים החשובים של הביצורים: פינות המגדלים, הפתחים וחרכי הירי, נבנו מאבני גזית מעובדות היטב. לעומת זאת, לבניית הקירות השתמשו באבנים מהוקצעות שסותתו בגסות. המגדלים קורו בקמרונות בנויים מאבנים קטנות. שיטת הבנייה הזאת, שהייתה נהוגה גם במבצרי הצלבנים, אפשרה בנייה מהירה וזולה יותר, מבלי להתפשר על המרכיבים הקובעים את חוזק המבנה.

הביצורים הקיפו חלק ניכר מראש השלוחה. אורך המבצר היה 420 מטר, רוחבו המרבי היה 150 מטר ובנקודה הצרה ביותר 50 מטר, ושטחו היה 33 דונם. הוא כלל שני חלקים: מגדל העוז במזרח, וממערב לו חצר המצודה - חצר מוקפת בחומות ובהן מגדלים, שהשתרעה על כשני שלישים משטח המבצר. אופי הביצורים לאורך החומות לא היה אחיד: בחומה הדרומית, השולטת על דרכי הגישה למבצר, נבנו תשעה מגדלים במרחקים שווים, ואילו בחומה הצפונית, שמתחתיה נמצא המדרון התלול של נחל גובתה שמנע התקפה על המבצר, נבנו שלושה מגדלי תצפית בלבד. חומות המבצר לא הגיעו עד לקצה המערבי של השלוחה ונותר שטח נרחב (עליו נמצאים היום מגרש החניה והמזנון) שאפשר היערכות אויב להתקפה על המבצר. כדי להגן על נקודת תורפה זאת נבנו לאורך החומה המערבית שלושה

מגדלים חזקים. סביב מגרש החניה קיימים שרידים המעידים על כך שהייתה שם גם חומה קדמית, שנבנתה כנראה על ידי אלעזיז עות'מאן, ותפקידה היה להקשות על האויב להגיע מן המערב. מאוחר יותר נחפר לפני החומה המערבית חפיר רחב ועמוק שסייע בהגנתה.

תכנית השערים - מערך הגנה מתוכנן

לחצר המבצר נכנסו דרך שלושה שערים. שניים מהם בחומה הדרומית והשלישי בחומה המערבית. תכנית השערים דומה: הם נבנו במגדלים הבולטים מעט מקו החומה, בכל מגדל חדר אחד מקורה בקמרון צולב ושני שערים - חיצוני ופנימי. דרך הגישה לשער עברה לרגלי החומה והייתה נתונה לשליטה באש, הן מראש מגדל השער והן מהחומה ומהמגדלים השכנים. השער החיצוני מוקם בקיר המגדל הניצב לחומה. השער נסגר על ידי דלת דו-כנפית מעץ מצופה ברצועות ברזל. כנפות הדלת נפתחו תמיד לתוך המגדל וננעלו מבפנים על ידי קורת עץ. כשהשער היה פתוח נשמרה הקורה בתוך תעלה בנויה בעובי הקיר. לנעילת השער הונחה הקורה לרוחב הפתח עד למגרעת בקיר הנגדי. קורת העץ הייתה יעילה במניעת פתיחת השער על ידי דחיפתו מבחוץ. לפני הדלתות היה שער אנכי - סורג ברזל שנע במסילה אנכית. בדרך כלל מוקם הסורג מעל גובה משקוף השער ואפשר מעבר חופשי דרכו. בעת התקפה על השער ניתן היה להורידו במהירות כגליוטינה ועל ידי כך למנוע מהאויב להגיע לדלתות השער שמאחוריו ולסגור אותן - גם בעת שלחץ האויב היה גדול. חריץ נוסף, לפני הסורג, אפשר לירות חצים ולשפוך שמן רותח על המתקיפים שהגיעו עד לשער עצמו.

מהשער נכנסו האנשים לחדר השער, שם היה עליהם לפנות בזווית ישרה לימין כדי להגיע לשער הפנימי. הפנייה

חלקו העליון של חדר המדרגות והישרות

תבליט אריה - תמלול של בייברס - נמצא ליד המגדל הדרום-מערבי

רזע (מתוקן מים ציבורי) בצמוד לאגף המים הגדול

חומה הצפונית מעל לנחל גובתה

מאגר מים גדול ליד המגדל הדרום-מערבי

והגיעו גם לשכם, לירושלים ולעזה. האויבים, שהיו מפולגים וחלשים מבחינה צבאית, לא יכלו לעמוד בפניהם והסגירו לידיהם את מבצריהם, בהם גם את מבצר נמרוד. נראה כי המבצר נמסר ללא קרב, שכן מרבית המבנים שבנו האויבים לא נפגעו.

שליטתם של המונגולים בסוריה הייתה קצרת ימים. החשש מפלישה מונגולית למצרים הניע את הממלוכים לצאת כנגדם. בראשית ספטמבר 1260, ליד מעיין חרוד שבעמק יזרעאל, נערך הקרב המכריע בין הממלוכים למונגולים ובו הייתה ידם של הממלוכים על העליונה. בעקבות הקרב עזבו המונגולים את סוריה, והשטח כולו עבר לשליטה ממלוכית. חודש לאחר מכן מינה את עצמו האמיר בייברס לסולטאן, לאחר שרצח את הסולטאן הקודם. מאז ועד למותו בשנת 1277, הרחיב בייברס את ממלכתו, תוך מאבק מתמיד בצלבנים וקיצוץ ממלכתם. הוא המשיך במדיניות האויבים והרס לחלוטין את ערי החוף שנפלו בידיו. לעומת זאת, שיקם וחזק את המבצרים בפנים הארץ, בהם גם את מבצר נמרוד. תקופתו מלווה במפעלי בנייה רבים של מוסדות דת, גשרים ומבצרים.

מבצר נמרוד הוענק על ידי בייברס לאמיר בדר אל-דין בליכ אלח'זנדר, שהיה הממלוכי האישי של בייברס ושימש כ"משנה לסולטאן".

במשך שלטונו של בייברס התבצעו במבצר עבודות שיקום בקנה מידה רחב. שלא כבימי האויבים, לא היה לחץ של זמן בעת הבנייה. נוסף על כך, עמדו לרשות הבונים משאבי הממלכה הגדולה, והם לא חסכו באמצעים. ואכן, איכות בנייתם של המגדלים מימי בייברס גבוהה בהרבה מזו של בניית האויבים. הקירות כולם בנויים אבני גזית מסותתות היטב, וכך גם קמרונות המגדלים. ההבדלים באיכות הבנייה בולטים ביותר ומאפשרים לזהות את תאריכי הבנייה של המבצר.

תקופת הממלוכים - שיקום המבצר

בשנת 1260 פלשו המונגולים לסוריה ולארץ ישראל. תוך זמן קצר נפלה דמשק בידיהם, והם המשיכו להתקדם

חידוש ארכיטקטוני - מגדלים עגולים

החידוש בארכיטקטורה של הביצורים שהונהג בימי בייברס, ניכר במגדלים העגולים למחצה. למגדל עגול יתרון בהגנה על המבצר מכיוון שהוא מבטל "שטחים מתים" הנוצרים בכניות המגדלים הרבועים.

למגדל הדרום-מערבי הייתה חשיבות מיוחדת. המגדל שלט על דרכי הגישה לאורך החומה הדרומית, וכן על שטח ההיערכות שבמערב, ולכן במסגרת חיזוק המבצר הוא נבנה מחדש. המגדל המרשים ביותר נבנה בקצה הצפוני של החומה המערבית שם עמד במקור השער המערבי. הכתובת המשובצת מעל לפתח החיצוני שלו מעידה כי נבנה בידי אלעזיז עות'מאן בשנת 1230. המגדל היה בנוי בראש מצוק סלע תלול, שלא הותיר מקום רב לבנייה נוספת. למרות זאת הוגדל המגדל במידה רבה על ידי בניית קירות שהושתתו בתוך החפיר, מתחת למצוק הסלע. הקירות, שעוביים 3.5 מטרים, נבנו מאבני גזית ענקיות שמשקלן חמש עד 37 טונות.

הרווח שבין מצוק הסלע לקירות המגדל שימש למטרות שונות. בחלק הדרומי נבנה מאגר מים גדול. החלל שבין הקיר המערבי והצפוני לבין מצוק הסלע שימש לבניית חדר מדרגות מפואר שירד בקומת הקרקע של המגדל עד ליסודות הקיר הצפוני. אורכו היה 27 מטרים, רוחבו 1.80 מטרים וגובהו 4.3-8 מטרים. הוא נבנה מאבנים ענקיות, מסותתות למשעי, ותקרתו המקומרת נעשתה מאבני גזית. המדרגות היו מסודרות בשתי קבוצות, האחת יורדת לעומק חמישה מטרים מקומת הקרקע, והשנייה, לאחר ישורת של עשרה מטרים, יורדת שמונה מטרים נוספים. בקיר המערבי של קטע היישורת היו קבועים שני חרכי ירי גדולים, ואילו בקיר הצפוני שני חלונות צרים שכוונו כך שיאירו את גרם המדרגות התחתון. חדר המדרגות הסתיים בפתח מילוט

(פטרנה) קטן בקיר החיצוני של המגדל שהוסתר מבחוץ על ידי קבוצת סלעים. נראה כי חדר המדרגות שימש כמעבר סתרים ואפשר כניסה סודית למבצר גם בעת מצור. מטבע הדברים השימוש בו היה מועט, ונשאלת השאלה מדוע הוא נבנה לגובה רב כל כך? התשובה לכך פשוטה למדי. מעבר הסתרים בנוי כאמור, בין קירות המגדל למצוק הסלע. על ידי בניית תקרה גבוהה חסכו לעצמם בוני המגדל את הצורך למלא את החלל שבין השניים. כמו כן, על ידי כך הם הקטינו את הלחצים המופעלים מבפנים על הקירות החיצוניים והגדילו את יציבות המגדל.

מעל למאגר המים ולמעבר הסתרים נבנתה קומת הקרקע של המגדל. היא כללה חדר שבקירו המזרחי, ששרד במלוא גובהו, הותקן פיר רבוע שחלקו התחתון פתוח לכיוון החדר והוא צמוד לפתח מאגר המים. הפיר מגיע לרצפת הקומה העליונה ובראשו אבן עם פתח עגול ושתי מגרעות להצבת חצובה לגלגלת. נראה כי הפיר שימש כמעלית להעלאת מים לקומה העליונה.

סמוך למעלית המים נמצא תא קטן, שהשתמר כמעט בשלמותו. ברצפתו חצוב חריץ צר היווד לתעלת שטיפה. התא שימש כחדר שירותים. חדר שירותים נוסף נמצא גם בקומה העליונה, בקרבת פיר מעלית המים. החדר עצמו נהרס ברובו אך האסלה השתמרה בשלמותה. האסלה בנויה משתי אבנים רבועות, המוצבות משני צדי החריץ, אליהן עלו בעזרת מדרגה. חדרי שירותים נוספים, שלא נחפרו, נמצאים במרבית המגדלים מימי בייברס. כולם בנויים בפנינת המגדל, צמודים לקיר החיצוני שלו, דבר שאפשר לשטוף את הפסולת החוצה. שירותים ציבוריים היו בשימוש רב בתקופה הרומית. היו אלה חדרי גדולים עם מושבי אסלה מסביב לקירות ששימשו אנשים רבים בו זמנית. לעומתם, בתקופה הממלוכית חדרי השירותים היו קטנים ונועדו לשימוש יחידני.

סוף הסיפור - הכתובת הייתה על הקיר

השער המערבי. מימין - מעלית המים - מבט לצפון

במפולת האבנים שהייתה מונחת למרגלות הקיר המזרחי של המגדל נחשפה כתובת גדולה בערבית שאורכה כשישה מטרים וגובהה 1.35 מטרים והיא כוללת ארבע שורות ומשתרעת על חמש אבנים. הכתובת הייתה משולבת בקיר שמעל לפתח הדרומי, והיא מנציחה את בניית המגדל. הכתובת שנקראה בידי ראובן עמית-פרייס, פרופ' להיסטוריה של המזרח התיכון, מציינת את הסולטאן בייברס כפטרונו, את קצינו בליכ כיוזם הבנייה, את שניים ממפקדי המבצר, את האדריכל, את הבנאי ואת כותב הכתובת, וכן את תאריך השלמת הבנייה בשנת 1275. נראה כי הקומה העליונה שלא שרדה, שימשה כארמונו של בליכ. בחפירה שנערכה בחצר המגדל הדרום-מערבי נמצאו שברים נוספים של כתובת ממלוכית וכן תבליט אריה, סמלו של בייברס.

חשיבותו של המבצר ירדה עם חיסול הממלכה הצלבנית (1291). אך שלא נותר אויב שיאיים על דמשק ממערב, המשיכו להחזיק בו עד שניטש במאה הי"ז. ב-31 באוקטובר 1759 פקדה את המבצר רעיידת אדמה עזה שהרסה גם את צפת ואת בעל בק. ברעש נהרסו חלקים רבים מהמגדלים, אך יותר מכולם נפגע המגדל הצפון-מערבי. קומתו העליונה נהרסה כליל, וההרחבה של קומת הקרקע נהרסה ברובה. שרדו מגדל השער האיובי וחדר המדרגות. בשניהם ניתן להבחין בתזוזה של נדבכי אבנים כתוצאה מהרעש.